

РЕФОРМУВАННЯ УПРАВЛІННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТОРГІВЛІ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ СТ.

Лантух І.В., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Анотація. У статті розглядається проблема реформування торгівлі на межі ХІ Х– ХХ ст., як оптимізацію механізмів її реалізації за часів модернізації вітчизняної економіки. У 90-ті рр. ХІХ ст. відбулося завершення промислового перевороту як у Росії, так і в Україні, котре зумовило встановлення більш тісних відносин у промисловості між центром і окраїнами, що стало каталізатором активізації торговельного руху в країні. Звичайно, така значна галузь господарства, якою стала торгівля, потребувала удосконалення і оптимізації. На порядок денний на початку ХХ ст. постало питання про перетворення департаменту торгівлі і мануфактур міністерства фінансів в головне управління торгівлі і промисловості.

Значне збільшення департаменту торгівлі і мануфактури та перетворення його в головне управління давало можливість цьому органу цілком присвятити інтересам вітчизняної торгівлі і промисловості, відшуканню нових ринків для вітчизняних виробників, приведення в порядок торгового і промислового законодавства тощо. Назва департаменту центральним органом підтверджувала, що й інші, не центральні, тобто побічні та місцеві органи управління у справах вітчизняної торгівлі і промисловості, в наміченій реформі дійсно не забуті. Реформа в управлінні вітчизняної торгівлі плідно використовувала досвід Західної Європи, пристосовуючи його до тогочасної дійсності.

Ключові слова: торгівля, департамент торгівлі і мануфактур міністерства фінансів, головне управління торгівлі і промисловості, торгово-промислова палата, торгове право.

REFORMING THE MANAGEMENT OF DOMESTIC TRADE WITHIN THE LIMITS OF THE XIX-XX ST.

Ihor Lantukh, PhD in Economics, Associate Professor

Kharkiv National Automobile and Highway University

Summary. The article deals with the problem of trade reforming at the turn of the XI X– XX centuries, as an optimization of the mechanisms of its realization during the modernization of the domestic economy. In the 90's of the XIX century there was an end of the industrial revolution, both in Russia and in Ukraine, resulted in the establishment of closer industrial relations between the center and the outskirts, which became a catalyst for the intensification of the trade movement in the country. Of course, such a significant branch of the economy, which became a trade, needed to be improved and optimized. On the agenda at the beginning of the XX-th century the question arose about the transformation of the department of trade and manufactories of the Ministry of Finance into the main department of trade and industry.

A significant enlargement of trade and manufactory department and its transformation into the main department made it possible for this body to be fully devoted to the interests of domestic trade and industry, to do the search of new markets for domestic manufacturers, to arrange trade and industrial legislation, etc. Being named as of the department of the central body confirmed that other non-centralized ones, that is, local and other authorities in the affairs of domestic trade and industry, in the planned reform were not forgotten. The reform in the management of domestic trade productively used the experience of Western Europe, adapting it to the time of reality.

Key words: trade, department of trade and manufactories of the Ministry of Finance, main trade and industry department, trade and industrial chamber, trade law.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування усіх сторін життєдіяльності незалежної України важливе значення набуває звернення до історичного досвіду господарчих реформ. У світі накопичився величезний досвід економічних перетворень, але найбільш цінним є власний, тому що він враховує специфіку і вітчизняні традиції. Сьогодні ми втретє переходимо до ринкових відносин. Якщо перший – це період після реформи 1861 р., коли відбувся досить активний процес формування ринкових відносин, другий – зв'язаний з переходом до ринкових відносин в роки непу, то третій – це сьогоднішня, де відбувається реанімація ринкових відносин, яка повинна взяти все найкраще двох попередніх етапів. Звертаючись до реформи у торгівлі кінця ХІХ – початку ХХ ст., ми можемо запозичити безцінний досвід у створенні цивілізованого ринку, який потребує наша українська дійсність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія поставленого питання була предметом розгляду не одного покоління дослідників. Одні дослідники розглядали проблему в межах історичного часу, в якому відбувалося реформування торгівлі, тобто «по гарячим слідам». Це стосується праць В. Бутенка [1], В. Денисова [2], І. Канделаки [3], загальної роботи, щодо торгівлі у Росії 1910 р. видання [4], які становили перший вектор дослідження. Другий вектор дослідження – це роботи після жовтневих подій 1917 р., які з огляду часу аналізували розвиток торгівлі, звертаючись до недавнього історичного досвіду: К. Воблій [5], В. Железнов [6], П. Фомін [7], Г. Дихтяр [8] і т.д.

Невирішені складові загальної проблеми. Віддаючи перевагу описовим моментам, констатації фактів, наукові напрацювання з проблем торгівлі, на жаль, не піддавали аналізу реформування торгівлі, що намічалася на межі століть і яка відзеркалювала ті якісні зрушення, які відбувалися у вітчизняній економіці.

Формулювання цілей статті. Показати реформування торгівлі на межі XIX – XX ст., як оптимізацію механізмів її реалізації за часів модернізації вітчизняної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Торгівля – це особлива діяльність людей, спрямована на здійснення актів купівлі-продажу, що являє собою сукупність специфічних та технологічних і господарчих операцій, направлених на обслуговування процесу обміну. Торгівля, а саме внутрішня, її характер і темпи розвитку залежать від об'єктивних умов, якими є, по-перше, зростання матеріального виробництва в країні; по-друге, величина платоспроможного попиту населення; по-третє, зміна співвідношення між натуральною та товарною формою споживання; по-четверте, зростання еластичності ринку. Реформа 1861 р. дала потужний імпульс для розвитку внутрішньої торгівлі. Відбулося піднесення як промислового, так і сільськогосподарського виробництва, зросла чисельність найманих робітників, збільшилася у геометричній прогресії кількість міського населення, збільшилася сума заробітної платні робітників, а також доходи селян – все це було об'єктивними чинниками, котрі сприяли розвитку внутрішньої торгівлі, а отже і збільшенню обсягу товарообміну в країні. У 90-ті рр. XIX ст. відбулося завершення промислового перевороту як у Росії, так і в Україні, котре зумовило встановлення більш тісних відносин у промисловості між центром і окраїнами, що стало каталізатором активізації торговельного руху в країні. Внутрішня торгівля на початку XX ст., її обіг вираховувався 10 млрд. крб., з яких 4,5 млрд. крб. надходило на ринок у вигляді продукції і приблизно біля 5,5 млрд. крб. становив обіг транспорту, банків, бірж тощо [4, с. 84]. Тобто торгівля утворювала значну інфраструктуру в економічній системі господарства як Росії, так і України.

Звичайно, така значна галузь господарства, якою стала торгівля, потребувала удосконалення і оптимізації. На порядок денний на початку XX ст. постало питання про перетворення департаменту торгівлі і мануфактур міністерства фінансів в головне управління торгівлі і промисловості. Головне управління торгівлі і промисловості повинно було складатися із 5 відділів, кожен з них мав бути на правах департаменту, а начальник - головного управління - на правах товариша міністра. З перетворенням департаменту особовий склад мав значно збільшитися.

Розпочата реформа розширювала межі перетворення. Значне збільшення департаменту торгівлі і мануфактури та перетворення його в головне управління «давало можливість цьому органу цілком присвятити інтересам вітчизняної торгівлі і промисловості, відшуканню нових ринків для наших виробників, приведення в порядок нашого торгового і промислового законодавства тощо» [9]. Назва департаменту *центрального* органом підтверджувала, що й інші, не центральні, тобто побічні та місцеві органи управління у справах вітчизняної торгівлі і промисловості, в наміченій реформі дійсно не забуті.

Широкі завдання установи, що перетворювалася, підтверджували те ж саме, тому що неможливо, щоб такі плани могли бути виконані тільки одним центральним органом, якщо б не збільшувати його штати. Нарешті, і по суті справи, реформа повинна в дійсності бути досить значною, яка повинна зацікавити суспільство, особливо - вітчизняну торгіву і промислову сфери, котрі давно вже очікували її.

Департамент торгівлі і мануфактур, на відміну від інших департаментів міністерства фінансів, не тільки контролював торгові збори, але зобов'язаний був охороняти інтереси торгівлі, промисловості, мореплавства, представляючи, отже, і ті інтереси, для яких в деяких інших державах існували особливі міністерства торгівлі і промисловості. Необхідність виділення інтересів торгівлі та промисловості в особливий орган державного управління виявилася, подібно Заходу, також і у нас вже давно, ще в стародавній Русі, і вже в Новоторговому статуті 1667 р. була висловлена з достатньою на той час ясністю. До задоволення тієї-ж необхідності вело і заснування Петром Великим у 1699 р. Бурмістерської палати і земських хат, у 1715 р. - комерц-колегій, у 1719 р. - мануфактур-колегій і у 1721 р. - головного магістрату, в регламенті якого Великий Государ, характерно називав всеросійське купецтво «розсипаною оселею», наказував цю оселю «паки зібрати» [9]. Функції головного магістрату і комерц-колегії відправляли міські установи і департамент торгівлі і мануфактур; але стверджувати, що «розсипана оселя» вже зібрана, ще не доводилося. Міські установи, за самим своїм характером, здатні представляти тільки загальні інтереси міста (та й з цим ледь справлялися); а департамент торгівлі та мануфактур, при справжньому своєму устрої, курирував інтереси торгівлі і промисловості уривками і односторонньо. Наприклад, департамент цей збирав і повідомляв у «Вісник Фінансів» вельми докладні відомості про різні торгово-промислові пункти різних частин світу, котрі читалися з великим інтересом вітчизняним комерційним світом, але якщо попросити департамент повідомити настільки - ж ґрунтовні офіційні відомості про подібні - ж пункти в Росії, в Україні, то департамент не міг це виконати, тому що для закордону в його розпорядженні знаходилися консули, а для Росії нічого не знаходилося (крім звичайного переліку фабрик і заводів, що складався фабричним інспектором).

Втім, якщо судити по зведенню законів, то і у нас, на зразок Західної Європи, існували, і до того ж навіть вельми різноманітні, місцеві органи торгово-промислового управління. Крім заснованих при міністерстві фінансів, спочатку ще в 1827 р. мануфактурної ради і в 1829 р. подібної - ж комерційної ради, перетворених у 1872 р. у загальну, у 80-90-ті рр. існувала рада торгівлі та мануфактур з розподілом [9]. Існували ще місцеві комітети торгівлі і мануфактур. Засновані були і станові органи: купецькі управи і купецькі старости, а для ремісничої промисловості були управи ремісничі; при біржах були особливі біржові комітети; при комерційних портах - особливі торгові присутності. Як вітчизняні міські, так і земські установи зобов'язані були сприяти розвитку торгівлі і промисловості. Існували особливі спільноти, як торгові і промислові, так і з питань судноплавства, з відповідними відділеннями по різних містах. Нарешті, скликалися з питань торгівлі та промисловості різноманітні з'їзди. Здавалося - б, ми запозичили від цивілізованих країн усілякі форми торгово-промислових установ.

Однак, при всій різноманітності узаконених форм - дуже мало в них було справжнього змісту і ще менше - єдності організації. Найбільш діяльні і найбільш поширені з цих органів - біржові комітети, котрі існували всього в 20-25 торговельних пунктах; комітети торгівлі і мануфактури існували не більше як в 5 пунктах, а купецькі управи в 3 містах; інші органи були поширені ще менш. Крім того, про єдність організації нічого й говорити: одні знаходилися у розпорядженні міністерства внутрішніх справ, інші - у розпорядженні міністерства фі-

нансів; спілкування і зв'язку між ними не було ніякого, а приписуване законом сприяння міських і земських установ, докладно не було роз'яснене, і в дійсності ні до чого це не зобов'язувало.

Для здійснення тих функцій діяльності вітчизняного торгово-промислового управління, на які протягом цілих століть зверталася особлива увага уряду, а саме, навіть для торгових зборів, не організована була відповідна установа. Головна діяльність департаменту торгівлі і мануфактур, як складової частини міністерства фінансів, відбувалася нібито поза головним органом управління торговими зборами, за допомогою якихось додаткових до нього органів, що мали характер тимчасовості і випадковості. Не кажучи вже про виділення митних (по суті, також торгових) зборів, не кажучи вже про запровадження особливого департаменту питних зборів - в іншу особливу установу, залізничних тарифів - також в особливі установи, навіть залишені за департаментом торгівлі та мануфактур завідування промисловим податком покладено було на особливо утворені органи, багато з яких були зовсім не підпорядковані департаменту торгівлі і мануфактур.

За новим положенням про промисловий податок встановлена особлива (центральна) промислова присутність при департаменті торгівлі та мануфактур (отже, вона не в складі його), особливі - ж, місцеві представництва при загальних присутностях казенних палат, особливі губернські та обласні присутності (для розгляду скарг); потім нагляд за правильністю стягування цього податку було покладено на податкових інспекторів, а при кожному з них утворювалися, знову ж особливі, розкладочні за промисловим податком присутності. У місцевостях з особливо розвиненою промисловістю утворювалися ще особливі, також розкладочні присутності, але для деяких окремих галузей промисловості, під головуванням особливо призначених осіб. Для здійснення перевірки, в особливих випадках, могли відряджатися чиновники казенних палат, а для загальної ревізії могли бути особливо призначені ще чиновники центрального управління міністерства фінансів. Перевірка промислових зборів у закладах, підвідомчих акцизному відомству, покладалася особливо ще й на чинів акцизних управлінь. Потім на допомогу податковим інспекторам і їх помічникам особливо, за рахунок міст, вводилися ще торгові депутати; на біржах той же нагляд покладалася на осіб, що призначалися біржовими комітетами. У позаміських поселеннях відповідні обов'язки виконували волосні старшини та інші посадові особи. У деяких місцях той же нагляд і перевірка покладалася ще й на поліцейські управління, за участю сільських посадовців.

На підставі таких фактів ми можемо вважати, що найближчим завданням утвореного управління торгівлі і промисловості мало бути не відшукування ринків і навіть не приведення в порядок вітчизняного торгово-промислового законодавства, а створення і загальна організація місцевих органів, що повинні були охороняти інтереси торгівлі і промисловості і повідомляти про них безпосередньо головному управлінню.

Точно також і приведення у відповідний порядок вітчизняного законодавства мало б початися з перегляду законодавства про ці органи.

На межі XIX - XX ст. вітчизняне законодавство, допускаючи для місцевих торгово-промислових органів різноманітні форми, заповнення цих форм дійсним змістом, інакше кажучи - здійснення їх, надавалося власній ініціативі торговців і промисловців. Але ініціатива останніх у справах громадських була не активною, а надто широке розмаїття форм, пропонованих на вибір, скоріше завважало справі. Вітчизняні, так звані, дорадчі установи, як і купецькі управи та інші спеціальні органи, тому були й мало спроможні, що надто страждали однобічністю за функціями своєї діяльності. І як зазначалося: «наше купецтво тільки тоді отримає право говорити від імені загальнонародних інтересів, коли хоча б на трошки відмежується від своїх майнових переконань» [10].

Навпаки, була необхідна організація саме такої установи, яка, будучи загальнодоступною і досить еластичною щодо розмірів, могла б згуртувати навколо себе ці розкидані слабкі сили.

Звертаючись до міжнародного досвіду того часу, слід зазначити, що Західна Європа вже створила тип такої установи, майже однаковий для всіх найголовніших її держав, придатний за умови відповідної переробки і для нас. Установа ця всюди мала майже однакову назву, котра вельми зручно перекладалася: *торгова* або *торгово-промислова палата*, або за німецькою традицією: «торгова і промислова камера» [11].

Торгово-промислові палати, як їх поступово виробило практичне життя Західної Європи, представляли собою у кінці XIX – початку XX ст. установи одночасно дорадчими (для уряду, коли він звертався до них із запитом) і попередніми, які мали право ініціювати питання щодо місцевих потреб і користі від торгівлі і промисловості. Разом з тим, у розпорядженні торгових палат знаходилися такі установи, як біржі, товарні склади, комерційні порти тощо. До того, ці ж палати розробляли і місцеву торгово-промислову статистику; вели торговельні реєстри, обирали членів до комерційного суду, відправляли власний третейський суд, робили експертизу, влаштовували виставки, і, взагалі, групували навколо себе досить різноманітні торгово-промислові інтереси свого кола. У Великій Британії торгові палати утворювали союз (Association of Chambers of Commerce), що мав у Лондоні постійне бюро, яке слугувало посередником між палатами і центральним урядовим органом (Board of Trade).

Необхідні елементи для заснування торгово-промислових палат, були вже і у Росії в деяких з установ. Наприклад, ризький біржовий комітет, що відрізнявся систематичністю і інтенсивністю своєї діяльності, у 1818 р. діяв за зразком закордонних торговельних камер; лібавській біржовий комітет до 1880 р. фактично існував під назвою торгового комітету. Бувши головою Санкт-Петербурзького комітету А.Г. Золотарьов (1869-1877), за проектом якого був створений інститут гласних Санкт-Петербурзької біржі, дивився на біржові комітети, як на установи, що тимчасово виконують обов'язки *торгових палат*, - і дійсно в статуті цієї біржі, як і в подібному до них статуті московської біржі, було багато статей, які могли бути цілком перенесені в положення про торгові палати. У функціях діяльності купецьких управ також знаходилося немало таких, які набагато зручніше могли б виконуватися торговими палатами. Про необхідність передати у розпорядження подібних же установ вітчизняні комерційні порти вже виникало питання, і практичну здійсненність цього являв приклад ризького біржового комітету. Торгові навчальні заклади можна б також передати на піклування торгових палат, як і облаштування промислових музеїв. Але, взагалі, для можливості живої, активної діяльності торгові палати бажано було організувати.

У питанні про заснування *промислових палат* необхідно було відмовитися від принципу, що закрався у закон в 1872 р. і, котрий згубив подальший розвиток вітчизняних дорадчих торгово-промислових установ через встановлення можливості їх виникнення тільки з ініціативи місцевих громад. Принцип був помилковий, котрий був не виправданий ні нашою, ні іноземною історією подібних установ.

Петро I, «оселю» якого ми досі зібрати не можемо, в указі 4.08.1724 р. щодо заснування комісії для торгу з Іспанією, наставляв комерц-колегію так: «Наші люди ні в що самі не підуть, якщо не приневолені будуть; того заради комерц-колегії для цієї новини дирекцію над цим і управління повинно мати, як мати над дітям, у всьому, поки в досконалість прийде» [11].

У 1882 р. торгово-промисловий з'їзд, обговорюючи питання про перетворення вітчизняних місцевих торгово-промислових установ, висловив бажання,

щоб подібні місцеві органи були засновані обов'язково у всіх значних торгово-промислових пунктах.

Таким чином, і представники промисловості, і торгівлі, і верховна влада говорили одне і теж. У Західній Європі торгово-промислові палати спочатку виникли не одним власним зусиллям місцевих торговців і промисловців. Будучи засновані спочатку у Франції, вони були перенесені до Німеччини Наполеоном. Акліматизувалися відмінно і навіть пустили коріння на теренах Росії.

Вимога щодо обов'язковості в організації промислових палат не повинна була нікого лякати. Відмовляти при таких умовах у бажаному сприянні - означало б накликати на себе справедливе звинувачення в бездіяльності.

Точно такий же невірний і інший принцип, який застосовувався щодо вітчизняних місцевих торгово-промислових установ: вимога утримання їх цілком на власні кошти місцевих торговців і промисловців. Така вимога ще могла мати місце по відношенню до установ цілком представницьких, котрі переслідували виключно місцеві цілі. Але по відношенню до установ, які мали дорадчий характер, до того ж навіть для центральних урядових органів, така вимога була б несправедливою. Тим більше вона була б несправедливою по відношенню до промислових палат при покладанні на них різноманітних адміністративних функцій щодо управління деякими установами. Можна було б звернутися до досвіду ганзейських міст, де торгові палати утримувалися цілком на урядові кошти; але для узгодження справедливості з укоріненим звичаєм довелося, ймовірно, обмежитися задоволенням бажання, щоб у нас витрати по утриманню промислових палат покривалися відповідною надбавкою до промислового податку, як це припускалося для торгових і промислових палат у багатьох іноземних державах, хоча б не більше відомого відсотка із загальної суми промислового податку, отримуваного у районі дії такої палати.

Згідно з цим і округи палат або райони їх дій узгоджувалися з розміром загальної суми промислового податку в різних місцевостях.

Що стосувалося внутрішнього устрою промислових палат, то бажано, що б вони складалися з двох частин: з комітету (або управління), органу адміністративного, і зі зборів (загальних і спеціальних) представників різних промислів. Голови комітету у найбільших торгово-промислових пунктах могли бути особисто призначені міністром фінансів, а в інших місцях могли головувати інспектори. Точно також урядом мали б бути призначені і інші посадові особи, присутність яких мала бути постійною, так як промисловців не можна було відривати від їх промислу. Але в складі комітету необхідні були дорадчі члени з промисловців, в якості радників з поточних справ, які визначалися за попередньою з ними угодою, за посередництвом податкового інспектора, із осіб, що обиралися зборами представників. Служба і цих осіб мала б бути винагороджена, якщо не платнею, то правом назви: комерцій, мануфактур, індустрій і тому подібних радників, які за певну кількість років, котрі вони прослужили, зберігалися довічно. За особливі заслуги вони могли б бути представлені до нагород.

Збори представників, на відміну від комітетів, повинні були засновані цілком на виборчих засадах. Вони утворювалися з осіб, що обиралися платниками промислового податку за розрядами в кількості одного обраного на кожні 10 виборців. Таке ж правило практикувалося при виборах у торгово-промислових палатах в деяких іноземних державах. Збори представників обирали зі свого середовища голову на термін, на який самі були обрані. Голова скликав збори, коли сам вбачав потребу, або ж заяву про те ж саме за підписом певної кількості виборних. Виходячи з кожної певної справи, збори скликалися або спеціально з представників одного або декількох промислів, або загальні збори у справах загального інтересу. Як комітети промислових палат, так і збори виборних повинні були мати право обрання комісій для попередньої розробки пи-

тань, а в разі потреби - і постійних комісій для завідування установами, веденням промислових палат.

Висновок. Ось в загальних рисах ті засади, на яких могли б бути засновані торгово-промислові палати, щоб володіти сталою життєздатністю, щоб мати еластичний ринок, щоб цивілізовано вирішувати торгово-промислові проблеми. З одного боку, запровадження в дію положення про промисловий податок, з іншого - складання положення про біржі робили реформу місцевих торгово-промислових установ цілком своєчасною. Аксиомою життя було те, що без пробудження до життя місцевих установ будь-який центральний орган буде малоспроможний. Тому значну роль цьому процесі повинні були відігравати підприємці, як головні актори як виробництва так і торгівлі.

Ще однією проблемою у реформуванні було торгове право. Усі цивілізовані країни наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., за виключенням лише Швейцарії, мали самостійні торгові кодекси. Що стосувалися вітчизняної торгівлі, то вона спиралася на зведення законів, котре об'єднувало різнохарактерні торгові закони. Лише у 1887 р. торговий статут був очищений від еkleктичного нашарування [12]. Проте він залишався одностороннім. В ньому нічого не залишилося окрім правил про наймання прикажчиків, про торгові товариства. Жодного пояснення не було щодо бірж, торгових підприємств, про товар, про торгіву закупку, про біржові та банкірські операції, страхування, комісії тощо. Торговий статут, за браком торгових законів, рекомендував звертатися до цивільних, а потім і до торгових звичаїв. Торгові звичаї вважалися важливим джерелом торгового права. Саме зібрані і систематизовані торгові звичаї з часом повинні були скласти самостійний кодекс. Подальша історична дійсність підтвердила цей висновок.

Перелік посилань:

1. Бутенко В. *Краткий очерк истории торговли в связи с историей промышленности* / В. Бутенко. – М., 1910. – 120 с.
2. Денисов В.И. *Ярмарки* / В.И. Денисов. – С-Петербург, 1911. – 138 с.
3. *Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле* / И. Канделаки. – С.-Петербург, 1914. – 60 с.
4. *История торговли и промышленности в России*. – Т. 1. – Вып. 1. – С.-Петербург, 1910. – 150 с.
5. *Вобль К. Экономическая география Украины* / К. Вобль. – К., 1919. – 175 с.
6. *Железнов В. Очерки политической экономии* / В. Железнов. – СПб, 1884. – 248 с.
7. *Фомин П.И. Украина: Экономическая характеристика* / П.И. Фомин. – Х.: Научная мысль, 1923. – 179 с.
8. *Дихтярь Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России* / Г.А. Дихтярь. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 238 с.
9. *Главное управление торговли и промышленности*//*Новости и биржевая газета*. - 1890, 15 декабря. - № 357.
10. *Новости и биржевая газета*. – 1888, 4 сентября. – № 244.
11. *Главное управление торговли и промышленности*//*Новости и биржевая газета*. – 1890, 16 декабря. - № 358.
12. *Наше торговое право*// *Новости и биржевая газета*. – 1895, 1 февраля. – № 32.

Стаття надійшла: 01.11.2017 р.

Рецензент: д.е.н., проф. Горювий Д.А.

Рецензент: д.е.н., проф. Матюшенко І.Ю. (Харківський національний університет ім. В. Каразіна)

